

մտաւոր կենաց, եւ երկրորդ՝ Տին քաղաքակիրթ տեղեաց ուսումնասիրութիւնն:

Ընդհանրապէս խոսելով՝ Հայոց մտաւոր զարգացումը շատ քիչ տեսնել, վասն այլեւայլ քաղաքական պատճառաց. Գրացի ազգերը Հայոց գլխաւորաբար կրօնական կենսքէն յառաջ եկած կրթութեանն ու զարգացման անտարբեր աչքով կը նայէին: Արեւելք՝ ամէն տեղ եւ ամէն ատեն կրօնն է մտաւոր կենաց շարժիչն: Այսպէս եղաւ Հայաստան ալ: Այս կրօնական լոյսը ծագողն եւ Հայերը զարձնողն եղաւ, Գրիգոր Լուսաւորիչ: Ծննդավայրն Երկղա քաղաքն է, որ Եփրատայ պոլսակացը մէջ՝ Կարնոյ Տաքաւակողմն կիշնայ: Այս տեղեաց բնութիւնն՝ կարծես մեծահասակ եւ Տաստաւոր մարդիկ յառաջ բերելու սահմանուած է: Բոլոր Հայաստանի մէջլն՝ միայն այս վայրի կիրճերուն մէջ զարհուրելի երկրաշարժներ երբեմն սասանեցուցած են երկիրը: Եփրատայ կարեկողմէն եկեալ վրայ Երիզայի ձորաճովին մէջ բարձրացող Սեպուհ լեռան մեծալեզ զանդուածն՝ շատ անգամ շարժած ու խլրտած է: Լեռնասարերն «ապակից պէս» խորտակեցան եւ խորխորանքներ բացուեցան: Արդ այս անգնդոց բովերէն բացուած ճամբաներն՝ Տին Հայաստանի սրբավայրերը կը տանին զմեզ:

Այս կուտակադէզ քարանց կարկառը զգաւորութեամբ ըջոյ մը չի տեսնուիր: Միայն կործանեալ ժայռերու վրայ տեղիս տեղիս կարճաբերձ եղեկներ կը տեսնուին եւ մահաբեր անդընդոց վրայ սաւառնող արծուիք: Նոյն իսկ Քերդերը զարհուրած են փախչին այն վայրի ամպուութենէն, որուն մէջէն անցնող ճամբան գրեթէ օր մը կը տեսէ: Ամնախաբուս անկեանց մէջ՝ ուր ոչ բարբարոսական բազուկն եւ ոչ քաղաքակրթութեան ճառագայթին մտած է, կը տեսնուի միայն երեք վանք՝ որոնք աւելի պաշտպանողական դիրք ունեցող գղեպկերու կը նմանին: Այս վանքերու աբեղաներն՝ տգէտ եւ բիրտ են, նոյն իսկ գրելու եւ կարգալու անտեղեակ: Իրենց բոլոր կենացը մէջ միայն լեռանց ջրերու կարկալէնը, արծուեաց ձայնն եւ երբեմն երբեմն ստորերկրեայ գղձիկներ կը լսեն, որով «սուրբ լեռ» կը սկսի երեւալ: Անհայտ բազմեան Տաս կանգնուած էն երբեմն, ուր անուականաց գոսկը իրենց ղեկնը անպատիւ կ'ընէին: Գրիգոր մեհնաները քանդեց եւ այս կրօնական տեղերը միայն Աստուծոյ մատոյց: Լեռան մէջ գերեզմաններ կան, որոնց գլխաւորներն են՝ Ս. Գրիգորի, Ս. Վրթանիսի, Ս. Թուսկան, Աշխէն թագու Տոյն,

Խոսրովիգոսայ (Խոսրովի գոտերն եւ Տրդատայ քրօնը) եւ Տրդատ թագաւորին գերեզմանները: Այս բոլոր գերեզմանները թափուր են. ժամանակաց մրրիկներն՝ այս ազդէն երեւելիներուն մոխիրներն աշխարհքիս ամէն կողմը ցրուեցին:

Ը. Մասնանկեր:

Վրիգոր Լուսաւորիչ Երիւանի բովերը՝ Միածին Որդւոյն՝ տեփին տեսաւ: Նոյն տեղւոյն վրայ բարձրացաւ երբեմն տաճար մը, որ «Էջմիածին» անունն առաւ: Հայաստանի կրօնական քաղաքական միջավայրն էր այս: Այս միջադէպը լաւ մ'իմանալու համար՝ աւելի մեկնութեան կը կարօտինք: Երբ յառաջակողմն Ասիոյ մէջ Պարթեաց զօրութիւնը խորտակեցաւ, Հայաստան՝ Արշակունի շառաւիղէն Խոսրով մ'երեւեցաւ, որ անմիջապէս Սասանեանց նոր տէրութեան հիմնադրին՝ Արտաշի գէմ պատերազմի ելաւ: Գրեթէ խախտութեամբ Արշակունեաց տան կործանումը՝ շարահամար մարդապանութեամբ մը կատարուեցաւ: Արշակունի իշխան մը՝ Անան անուն, որ Արտաշին պաշտպանեալն էր, Սասանեանց կողմն անցաւ եւ ստոյն հետ միացած՝ թագաւորական տան ջնջուելուն օգնեց, առանց միտ դնելու որ ասով՝ նոյն իսկ իւր մարմնիս եւ արեան դէմ կը մեղանէր: Այս ընդհանուր արիւն խորտակենէն Խոսրովի երկու որդիքը, Տրդատ եւ իւր քորը Խոսրովիգոսայ՝ Հայ իշխանաց ձեռքով ազատեցան, Հռոմ տարուեցան: Տիրերիսի բովի մարաքաղաքը (Հռոմ) երեսուն տարի մնացին. ետքէն Տրդատ Հռոմէն օգնութիւն գտնելով՝ իւր Հայրենիքը դարձաւ, Սասանեանքը վանելու եւ իւր հարց ածուս վերստին ժառանգելու համար:

Հաջի Տրդատ Մեծէն (պոյսինքն Տրդատ Բ.) կը սկսին մեծամեծ քաղաքորութիւններ եւ Հայոց պատմութեան մէջ գովութեամբ կը յիշատակուի իւր անունն. (Թագաւորեց 259—314 Յ. Ք.) Նախ եւ յառաջ հարաւային Հայաստանի օտար տիրապետութիւնը խորտակեց եւ հոն իշխող կառավարներն իրարու հետ միացնելով՝ Սասանեան շապուհ Բ. թագաւորին դէմ՝ Պարսից Եփրատը՝ Հռոմ այց ելելով հռոմէական գնդեր առաւ յօգնութիւն, որոնց ձեռք բոլոր Հայաստանն յիշքն վտարեց. կաւկասեան ժողովրդոց յարձակմանէն յետ մընչ եւ մինչեւ Պարսից տէրութեան սահմաններուն վրայ յարձակեցաւ. . . . Ասոնք այն Հայ թագաւորին քաղաքորութեաններն են, որ հեթանոս եւ բրիտանեայ Հայաստանին սեմոցը վրայ կը կենար: Այս սեմոցը Տրդատայ թագաւորութեան հաջի վերջին տա-

րինքն անցան: Վերագլին յիշատակեցինք զՎնակ՝ արշակունի իշխանն, որուն պարտական էր Արտաշիր՝ Հայաստանի մէջ ունեցած յարողութիւնները: Բայց Անակ իւր մասնութեան պտուղն պիտի չվայելէր. վասն զի Հայաստանի պետութիւնը ընդունելէ ետքն ինքն ալ իւր կողմակիցներովը ընդունեցաւ:

Ինչպէս Խոսրովի ժամանակ, նոյնպէս Հոսալ սրբաբողոք ստատկմանէն առաջ մ'ազատեցաւ: Կապագովիդ ինտարիա քաղաքն տարուեցաւ եւ քրիստոնէից մէջ մեծցաւ: Անակայ պսառաւորն էր Գրիգոր, որ յետոյ Հայոց առաքեալն եւ Տրդատայ՝ Հայոց վերջին հեթանոս եւ առաջին քրիստոնէից թագաւորին դարձնողն եղաւ: Հարկաւ Հայ առաքեալը չկրցաւ իւր պաշտօնն պնդել գիրութեամբ կատարել: Որպէս զի իւր քարոզութեան արգելքները նկարագրական ոճով ստորագրուին, աւանդուին սկսաւ վկայագրել, թէ Գրիգոր 13 տարի խոր վերապի մը մէջ տառապեցաւ: Այսօրուան օրս իսկ եւփրատայ Հովոյն մէջ՝ Խորվերապն կը ցուցուի: Տրդատ երկայն ատեն Հռոմ կենալով եւ աշխարհաքաղաքին հետշարունակ յարաբերութեան մէջ ըլլալուն՝ բնականացեալ Հռոմայեցի մը դարձաւ, եւ օտար հաւատք ունեցողներուն ի մասնաւորի քրիստոնէից դէմ յետին աստիճանի անգթութեամբը՝ Հռոմէական կայսերաց համեմատն հանդիսացաւ: Դոյն ատեն Տիրերիս գետին քով բորբոքած էր վերջին՝ Գոկոզեախնոսի անգութ հալածանքը. քստմեկի մահուանէ մ'ազատելու համար Հռիփսիմ ծաղկահասակ իշխանազուն օրորորով՝ լատիններն ի Հայաստան փխտաւ, որ նոյն ժամանակ քրիստոնէից ապստամբարանն էր: Բայց պս Հայաստանը Տրդատայ իշխանութեան չէր վերաբերեր, այլ «Փոքր Հայքն» եւ Կապագովիդ Սեբաստիան (Սեբազն) էր: Հռիփսիմէ անցընշուածեամբ Վաղարշապատ ապաւինեցաւ, որ արդի իշխաններէն հետեւ չէր: Երբ թագաւորն ալ դարձնելու փորձ մ'ըրաւ, բռնուեցաւ եւ իրեններովն անգթութեամբ քարկոծեցաւ:

Թի. Էնթիմոսի հիմնարկում ինն:

Այս՝ Տրդատայ քրիստոնէութեան հակառակ վերջին գործն էր: Հռոմայեցի Հռիփսիմի մահուանէ քիչ մ'ետքը՝ թագաւորը Գրիգորի ձեռքը դարձաւ եւ իւր բովանդակ բանականութեամբ Գալէի՝ քով մկրտուեցաւ: Տրդատայ՝ որ իւր լատինացեալ Տրդատէս անունն փոխեց եւ Հայ՝ Տրդատ Մեծ անունն առաւ, առաջին հիմնարկ

1 Այս է Բագրատի Եփրատայ քաղաքը:

կուծիւնն Ս. Թովհանու եկեղեցին էր, որ այսօրուան Իււքիլիսէն է, Տիարիկի եւ Քարաքիլիսի մէջտեղը: Այս յիշատակաց արժանի հիմնարկութիւնն եղաւ Գրիգորի 306 թ. որ է ըսել՝ ճիշդ իշխաններ շինութեան ժամանակը: Շինութեան հրամանը Գրիգորին տրուեցաւ, որ այնուհետեւ իւրեւ առաջին Հայրապետ զայն ժառանգեց: Եւսոյ Գրիգորին մեծ եռանդեամբն սկսան բովանդակ հեթանոսական մեհաններն՝ որոնք ապակաւեալ զբաղարարութեան կը ծառայէին, կործանելու քանդել: Ասոնք Արամազդայ, Անահայ (Արտանայ) եւ Միհրատատեոց մեհաններն էին:

Երբ Տրդատ իւր մեծահամբաւ փառաւոր կեանքն կրեց, աղբուկը Վաղարշապատէն՝ Անի փոխադրեցաւ: Նոյնպէս Գրիգորի մահուանէ 100 տարի ետքը, պատերազական ամբողջ իշխանութեան Գոկոզի փոխադրեցաւ, որ Արտաշատայ քով՝ Երևանի հարաւային կողմերն երեք մղն հեռու է: Վաղեմի չէրէն պսոր իսկ անկէ ետստայ հովիտը կը նայի: Մինչեւ Ը. դար, որ ծանր տառապանաց սկիզբ եղաւ եւ գրեթէ ամբողջ միջին դարու ժամանակը տեւեց, պատերազները Գոկոզն մնացին: Երբ Սէլուզեան Ալի Արալան Հայոց տէրութեան վերջ տուաւ, պատերազական անթուր դարձեալ իշխանին էր, ուր յընթաց ժամանակաց նորանոր չէրքեր եւ նորոգութիւններ կատարուեցան: Աղային պաշտպան Սրբոյն անուամբ կառուցեալ նախնական եկեղեցւոյն քով՝ Հռիփսիմ վկայուհոյն եկեղեցին բարձրացած է, որուն հիման քարն ապաշխարութեան համար ինքնին արքայն Տրդատ գրաւ: Երրորդ սրբավայրն՝ Գալիանայ եկեղեցին է:

(Հարաւմեկն):

4. Թ. Թ.

ՅԵՆԻԷՍ ՆԵՎ

ՀԱՅՈՐ ԳՐԱԿՆ ԳՈՐԺՈՐԵՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Պիէրես Նեվ՝ Muséon աստիճանութեամբ այս տարւոյ Յունիսի թուրքի մէջ մասնաւորական տնտեսութեան մ'ուսի գրած (7 էրեւ) այս վերնագրով. Հայկական գրականութեան ամէն մէկ նոր հետաքրքիրութեան: Այս առիթով յորդանանի համալսարանի ինն:

«Այս ազգն, այս օրս ջրկուցան» Արիոյ եւ Եւրոպոյի մէջ մասնաւորական մշակութեան բազմաթիւ կենդանիներ ունի: Ամեն կողմ իւր ընտանեաց կրթութեան պարզեցնել կ'աղանձ՝ ամենայն հաղով

1 Թերեւս լինիման է հեղինակը. վասն զի արքունեաց Գոկոզի փոխադրուելէ անց. Մարզպանաց ժամանակ եղած է եւ ու ինքն Տրդատայ մահուանէն անմիջապէս ետքը: Վաղարշապատ մնաց միշտ արքայանոս քաղաք մը: Արշակունի թագաւորաց:

2 Quelques récentes publications de Littérature arménienne. Տես Հռիփսիմ Ժառնգ: